

"ורב ביבי שאמר את המעשה הזה יחיד הוא, ולא שנתכוין לשקר אלא שמאד מאד היה מעניק לדבר עם המלאכים ושוקד לראות את השדים, וממה שהעניק בדברים הללו נסתכן ודומה שנפגע וכו' או שמא נדמה לו לרב ביבי המעשה הזה בחלומו כדרך שהרבה מבני אדם מספרים שהם רואים בחלומם", (זכרון לראשונים סימן רמה). הדברים מובאים גם בפירוש רבינו חננאל שם, ומסיים: "אין סומכין עליו".

והרמב"ם באגרתו לחכמי מרשיליא כותב:

"ואני יודע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מחכמי האמת רבותינו ע"ה בתלמוד ובמשנה ובמדרשות שדבריהם מראים... אל יקשה זה בעיניכם, שאין דרך שנגיח הלכה למעשה ונהדר אפירכי ואשנויי, וכן אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת שכבר נתאמתו הראיות בהם וינעור כפיו מהם ויתלה בדברי יחיד מן החכמים עליהם השלום שאפשר שנתעלם ממנו דבר באותה שעה או שיש באותם הדברים רמו או אמרם לפי שעה... ולעולם אל ישליך האדם דעתו אחריו".

"ראיתי לר"א הגדול בפרקיו הנקובים בשם פדר"א ולא ראיתי מעולם דבר מופלא מהם בדברי איש ממאמיני תורת מרע"ה וכו' הוא דבר המשבש דעת המאמין בתורה וישחית לאיש החכם אמונתו מאד מאד", (מורה נבוכים ח"ב כז).

רגיל הלשון אצל הראשונים והאחרונים, כי אין טעם להקשות ולפלפל על האגדות:

"ואלו כולן מדרשות הן ואגדות ואין מקשין עליהן, דתנו רבנן אין מקשין בהגדה ויש באגדות רבות קושיות בהגדה, משום זה אין סומכין ע"ד אגדה מרב האי ז"ל", (אוצר הגאונים פסחים ג). "דטעמים שנאמרו ע"ד מדרש אין לדקדק מהם כ"כ", (תשב"ץ א ג). "אין מתישבין בדברי אגדה", (רשב"א מגלה טו). "ומה שהבאת מן המדרש, וכי אתה משיב מן ההגדה?" (שו"ת הרשב"א ח"ג סי' שמ, ח"א ג). "וזכורני ששאלתי לו באגדות התלמוד מזה לזה ואמר אל תשאלוני ממדרש על מדרש", (לקט יושר, ח"ב יו"ד, עמ' מ ענין א). "אין למדין מאגדה כנגד הסוגיא או הסברא", (שב"י ח"ב קעט). "ואולי לא דקדקו כל כך בלשון האגדה", (רמב"ן במדבר כו ד). "קשה דמשמע לפרוש זה שניתנה כבר שבת ואלו לקמן אמרו במדרש מה יום מיומיים וכו' דמשמע שלא ניתנה שבת וי"ל דאין משיבין על המדרש", (בעלי התו' עה"ת פרשת בשלח).

ישנם דברים מוגזמים ומטעים באגדות:

"טעו רבים וטובים בדברי אגדה המשבשים את הדעות", (ראב"ד הלכות תשובה ג ז). "אגדות ידועות לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים מן השכל", (דעת רשב"ח המובא ברד"ק ש"א כט). "אע"פ שנשאר דעת האומר כן בתיובתא, אין עיקרי האמונות תלויות בראיות של פשוטי מקראות ואגדות, וכבר ידעת שאין משיבין באגדה, ואל יבהילך מאמר וכו' שהוא דרך הפלגה", (מאירי שבת נה). "יש מהן שהם גוזמא ויש מהם שהם בחזון", (שלטי הגבורים ע"ז פ"א, בשם ריא"ז). "ויהיה ג"כ גוזמא כמ"ש חכמים ז"ל דברה תורה בל' הבאי", (אגרת הרמב"ם בענין תחית המתים). יש דברי הגדה אשר

הגידו דרך גוזמא כאמרם ז"ל דברו חכמים לשון גוזמא גם נמצא לפעמים דרך גוזמא בשאר אגדותיהם, (ספר הברית קסא:).

אין האגדה מתכוונת לממה שהיא אומרת, אלא לרמזים ומשלים וחידות:

"ההגדות ומהן מה שנראות שקר ויתבאר ענינם עם עיון מועט", (כוזרי ג עג). "האגדות שלפי הנראה הם דברים בטלים בהם גנוז...", (אבן שלמה להגר"א פ"ח). "על דרך המשלים וחידות סתומות", (רב פעלים, רבי אברהם בן הגר"א, הקדמה). "דברי האגדה שלמדנו חכמינו בעלי התלמוד ומדרשות שכולם המה משל", (צל"ח, בהקדמה). "כל דברי רבותינו באגדות המה רמזים וחידות", (צל"ח ברכות לג). "דברי אגדה התמוהין שבלי ספק יש בהם סוד וסתר והם דברי יחיד בלשון סתר", (שו"ת חו"י סי' רי). "וכמו שאירע בתורה ובקבלה, כך אירע בדברי חז"ל שדברו בחכמה הזאת במדרשים ובהגדות דרך משלים וחידות להסתיר ולהעלים הדברים... ועובר בהם לא ירגיש ויקחם כפשוטו", (רמב"ן פירוש לשיר השירים ב, עמ' תעט בהוצ' מוסד הרב קוק). אסרו להעלות אגדה על הכתב כי "כשלומדים האגדה פה אל פה מסבירים להשומעים את טעמיה ורויה, אבל הקורא מתוך הכתב מבין הדברים כפשוטם בלבד", (שו"ת רדב"ז ח"ד רלב).

כל הביטויים האלו יצאו מפיהם של חכמי ישראל לדורותיהם, האמונים על מסורת חכמינו, ולא פקפקו חלילה בחכמתם או ברצינותם של חז"ל. עיקר מטרתם היתה להגן על המסורת ולבאר את דברי חכמים באופן היותר טוב. בחר שלא לחינם נכתבו כל ההסתייגויות האלו. ואם נפנה לאחור, לראות מה כתבו משכילינו על האגדות, נראה את ההבדל:

רנ"ק (מורה נבוכי הזמן שער יד, למברג 1851) מדבר על מוצאן של "האגדות הכוללות אמונות טפלות לחשים זרים ומעשי שדים וסיפורים מחשיכים יפעת כל אמונה צרופה, ואגדות המלאות הבאי ודברי נבלה... יחרד עליהם הקורא והשומע", ולדעתו הם שייכים למסדרי אגדות בתקופה מאוחרת, ואינם שייכים לישיבה הכללית שסידרה את הגמרא. "האגדות הזרות המחרידות את הלב לזרותם נמצאות בתלמוד הבבלי בלשון ארמי עמוק ובלול בפרסי". מוצאם הוא: "אנשים המוניים ותלמידים קטני הערך אספו בלשונם, וביניהם גם קלי הדעת ועקומי לב וחסרי טעם... והנה אלו הפחותים הכניסו בקבצים שלהם כל סיפור דובר נבלה וכל לשון הרע וכל גנאי".

כל דברי הנבלה והדופי האלו של רנ"ק תלויים בהשערתו כי התלמוד לא נכתב כלל על ספר אלא היה נשנה בעל פה עד כיבוש בבל ע"י הערבים. ואז "סופרי התלמוד שהיו בני בלי שם ואין בידם החפץ או היכולת לשקול הדברים במאזני הבחינה הטפילו מעצמם בחיבור הגמרא כל או רוב מה שמצאו הטוב והרע האוכל והפסולת יחדיו". רנ"ק מתנצל ארוכות וקצרות על

השערה זו שאין לה שום הוכחה וביסוס היסטורי, וגם לא אמרה אדם לפניו, אך הוא רואה את עצמו "מגן ומחסה לכל עניני האגדה", ואולי חשב שבהשערות מוזרות כאלו מלמד על חכמינו זכות ודואג לכבודם. אלא שהשערה זו אינה עומדת בפני הבקורת, האגדה היא בשר מבשרו של התלמוד, וסוף סוף אין הבדל עקרוני ומהותי בין האגדות בתלמוד בבלי לבין אלו שבירושלמי ובמדרשים. האגדות האלו נמצאות בלב משא ומתן של אותם חכמים שעסקו במו"מ ההלכתי, ר' יוחנן וריש לקיש, רב ושמואל, רבה ורב יוסף, אבאי ורבא. ואין כאן אלא אפולוגטיקה של כיעור. אותם מסדרים של התלמוד שהצליחו להנציח משא ומתן מסובך כל כך בצורה מדויקת מפורטת ומקיפה מבלי לטעות ולהתבלבל, יכלו גם לדעת אלו אגדות הם כותבים, ומה היתה דעת האמוראים הגדולים עליהן. באותם ימים בהם שקד רנ"ק (בגליציה) על חיבורו, הוכיח צונץ (בברלין) במחקר ענף, כי האגדות יסודותן בדרשות שהיו דורשים בשבת בבית הכנסת, ולפיכך ראוי לגזור שהן משקפות את פני העם, ולא את הסרח העודף.

את המניעים האמיתיים מאחורי ה'פתרונות' של משכילינו לבעיית האגדות, חושף דוקא י.א. השל:

❖ "כל מקום שאתה מוצא ולזול באגדה שם אתה מוצא התרוששות דתית, וגם בחוגי המשכילים של הזמן החדש, רבו המלגלים על דבריה. יחס זה לא בא משום שמצאו בה מליצות זרות ומאמרים שאינם מתקבלים על הדעת, אלא משום שכל עיקר העסק בבעיות החיים מתוך אספקלריה של אמונה זו היה לרוח האנשים הללו. דללו וחרבו נחלי אמונה, וכל משא ומתן בדברים שבין אדם למקום היה בעיניהם קש וגבבה. אין מראין לאדם אלא מהרהורי לבו, אחד המלומדים (יאסט) בציון קרייצענאל כרך ב פרנקפורט תר"ב עמ' 108), הציע "שלימוד האגדות היה בזוי מאד בעיניהם (של חז"ל) ולא לחכם חשבו השונה בהם, ותעבו ורחקו מהם כל אנשי שם... ושם אגדה מודה על כובה ובידוייה", (י. א. השל, תורה משמים באספקלריה של הדורות, פתיחה, XXXI).

❖ בהמשך מביא השל את הפתרון הקל של המשכילים כי האגדה תכליתה לעורר את הנשים ועמי הארץ ומעיר עליה "שיטה זו צילתה מרובה מחמתה, אכן הרבה מאמרים שנשתמרו הם קטעים של דרשות... ברם מופרכת הנחת החוקרים שהניחו שהאגדה לא נתפתחה אלא כדי לשמש חומר בידי הדרשנים כשהיו עולים לדוכן... במקומות אין מספר אנו מוצאים שהתנאים והאמוראים היו נושאים ונותנים באגדה כשם שהיו נושאים ונותנים בהלכה", (שם XXXII).

כל השיטה הרנ"קית הזו של הבדלה בין תלמידים חכמים יותר ופחות, ובין אמוראים לסוגיהם, זרה לפרשנינו המסורתיים⁷⁵, וכפי שכותב הלוי: "ציינו להם את מדותיהם של חכמים, על פי הציונים שמצאו בסדר הדורות, וכביכול היה רק תנא זה אוהב את השלום מפני המעשה שמצאו בו, אבל חבריו לא". התלמוד כולו הוא מעשה ידי כל חכמי העם, מוסרי התורה שבישיבות בבל, למאותיהם ולאלפיהם, ואף תלמיד טועה לא יכול היה להכניס בו דברים, ובפרט לא דברים זרים ומחריים, שאינם תואמים לרוח החכמים וזקני הדור.

לעומת גזר דינו של רנ"ק על האגדות, נציג את דברי אבי היהדות של דורינו, החזון איש:

"נרתעים אנו למושג הטלת ספק בדברי חז"ל בהלכה או באגדה, כשמועה של גרופ ר"ף",

(קובץ אגרות).

החזון איש משווה הטלת ספק בדברי חז"ל ובאגדותיהם לגידוף. אין כוונתו כמובן כלפי דברי הגאונים והראשונים שהובאו לעיל⁷⁶, שכן "הטלת ספק" משמעותה העלאת הצד שחכמים טעו, אך כל המקורות שהבאנו אינם מצביעים על טעות (מונח שהוא כאמור בל יראה ובל יימצא בספרות שלנו ביחס לחכמינו), להיפך, הם אומרים שמלכתחלה לא נאמרו הדברים בצורה החלטית אלא רק כאפשרות, שאין כוונת הדברים כפשוטם אלא כמשל, כרמז וכחידה. אך אין בכל ההסתעפויות האלו, והמובאות להלן, בכדי לפגוע בכבוד חכמינו ובאמיתת דבריהם. אין זו אלא פרשנות. והיא מוגבלת למקום

75 בספר 'מנחת קנאות' שנכתב בעקבות הפולמוס הצרפתי על כתבי הרמב"ם, מודפסת תשובת הרשב"א (מכתב ב) ובה כתוב: "מעשה דר' אבהו... לא ידעתי היאך היה מותר לעשות כזה אלו היה ר' אבהו הנזכר בש"ס תלמידו של ר' יוחנן, אלא בודאי אחר היה". אך בודאי לא נכון את השקפתנו בעקבות הערה זו ש"מר בר רב אשי אינו חתום עליה". כפי דרכם הקבועה של משכילי המאה ה-19 לחטט אחר בדל ציטוט שנכתב דרך אגב, ולעשות אותו לנציג של דעת חכמים, (ראה למשל "קנאת האמת" של י"ל מייזס, וייען 1828, מומחה גדול ל"ציטוטים", שהכניס את משנתו האובדנית לפיהם של הרמב"ם ובעל מרכבת המשנה).

76 שכן עיקר דברי הגאונים הוא רק לומר שלפעמים נכתבה בסתם דעת יחיד ואנו סוברים כרבים, כפי שהם אומרים הרבה פעמים גם בהלכה. יש להניח שהחזו"א לא כינה את הגאונים והרמב"ם כופרים ומגדפים, אע"פ שיש לשער שהחזו"א אינו מסכים לניסוחיהם של רש"ר הירש ורד"צ הופמן, וכיוצא באלו. ונראה שגם התנגדותו לכתבי יד מן הגניזה, נבעה בעיקר בעקבות תכנם של תשובות הגאונים שהוצאו מן הגניזה, ואולי חשד שמדפיסיהם, שלא נמנו עם המחנה המסורתי, שלחו בהם ידיים. ולאחרונה נתפרסם מאמרו של א' סולוביצ'ק: מה לתבן את הבר בספרות הגאונים.

שתתקבל בו, לא כל אגדה אפשר לומר עליה שהיא מוגשת בצורה העממית, ולא כל פרט היסטורי ניתן לייחס לתחושה ציבורית בלבד.

האגדות האלו הן באמת חידה גדולה, אך חידה המחכה לפתרון, ולא להונאה עצמית כאילו באמת רגילים היו חכמים לומר דברים מזוהרים ללא הצדקה, או לקבל את כל האגדות כפשוטן, ולדחוק את הדעת לפניה.

אין אנו יכולים לזלזל במחקר האגדות מימי 'חכמת ישראל' ועד ימינו, אלא שרוב עיסוקם של חכמי חכמת ישראל היה במצב היהודים בדורם, וכתביהם היו יצירות אפולוגטיות האמורות להשפיע על המצב המדיני של היהודים. צונץ, שמחקרו על הדרשות ('הדרשות בישראל') נחשב כגדול מסוגו מאז ועד ימינו, כותב: "בסעיפים שונים של מדע זה תימצא כנראה תשובה על השאלה הסבוכה של גורל היהודים", (במאמרו: משהו על הספרות הרבנית, ברלין 1818). "אין כל ספק שהדחף לכתיבת 'הדרשות בישראל' היה הרצון לשפר את ההטפות וההרצאות בבתי הכנסת של היהדות המודרנית", (דרכי האגדה והמדרש, יונה פרנקל, עמ' 544. הוצ' מודן 1996). "לגבי שימושו של (זכריה) פרנקל בחומר האגדה יש לומר כי יש כאן בחירה אפולוגטית של חומר 'חיובי' המבליט את מימרות המוסר הקרובים ללב המחבר", (יונה פרנקל, שם, עמ' 550). על היינמן הוא כותב: "מתפתחת כאן השוואת דרכי האגדה לדרכי המדע כשיטה אפולוגטית עם כיון הטפתי. היינמן היושב בזיקנותו בתוך עמו, רואה חובה לעצמו לקרב את דרכי האגדה המוקשות ליהודי המשכיל המודרני... תערובת משונה עם רוח הטפה אפולוגטית", (שם עמ' 559).

על התקדמות המחקר מאז, אומר פרנקל (1996): "בנושא חשיפת המתודולוגיה של האגדה כמעט ולא נעשה דבר", (שם עמ' 550). "אפשר להתרשם כי לעתים המשך המחקר בנושאים אלה במשך 150 השנה הבאות אינו אלא שורה של הערות שוליים למפעלו של צונץ", (שם עמ' 718, הערה 96). "מפעלו של ברדיצ'בסקי באגדה... כורך באחת את הכל – מימי המקרא ועד לחסידות המודרנית. בכל מפעלו בשטח זה אמנם יש הרבה אינטואיציה ודמיון יוצר, מלחמה נגד המימסד הרבני בימי התלמוד, גישה סטיכית אל המקורות, אך אין בו שום דבר שיש בו קשר לעניינו, כלומר לחקר דרכי האגדה של הספרות התלמודית", (שם עמ' 724, הערה 87).

❖ "ההיסטוריונים הגדולים של התקופה משתמשים בחומר רב מן הספרות המדרשית לצורך קביעת העובדות ההיסטוריות על פי אמת בקורת אחת: מה שמציאותי הוא מתקבל על הדעת ומחייב, ומה ש'אגדי' הוא דמיוני ואין ראוי להתחשב בו במחקר היסטורי... מודאי חייב ההיסטוריון המדעי המודרני לגשת בגישה רציונליסטית